

Єгорова-Луценко Т.П.,

начальник головного територіального
управління юстиції у Харківській області**МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ ТРУДОВИХ ПРАВ ПРАЦІВНИКІВ СІЛЬСЬКОГО
ГОСПОДАРСТВА**

У статті проаналізовано сутність механізму захисту трудових прав працівників сільського господарства. Досліджено специфіку даного правового явища. Визначено елементи механізму захисту трудових прав працівників сільського господарства та охарактеризовано їх зміст.

Ключові слова: правовий механізм, захист прав, трудові права, працівник, сільське господарство.

In the article the essence of the mechanism of protection of labor rights of agricultural workers is analyzed. The specifics of this legal phenomenon are studied. The elements of the mechanism of protection of labor rights of agricultural workers are determined and their content is characterized.

Key words: legal mechanism, protection of rights, labor rights, employee, agriculture.

Захист трудових прав працівників сільського господарства має власний механізм втілення, що дозволяє з'ясувати усі етапи захисту та необхідні елементи для його проведення. Щодо самого поняття, то Є. В. Бернада під механізмом правового захисту розуміє «систему правових заходів, які забезпечують відновлення порушених прав, усувають перешкоди в їх реалізації. Такий механізм включає реалізацію можливостей, що були надані законом, приватною особою на її розсуд щодо захисту своїх прав та інтересів та вибором відповідних способів та засобів захисту прав» [1, с. 148]. Тобто, механізм захисту трудових прав пов'язаний із забезпеченням реалізації основних трудових прав щодо безпечних умов праці, оплати праці та відпочинку в сільському господарстві. Важливим є наголос на самостійному виборі працівника сільського господарства способу захисту, адже лише у такому випадку буде гарантовано добровільність та необхідність у проведенні захисту. У даному контексті, необхідно розрізняти порядок реалізації захисту та його механізм, оскільки перший визначає набір процедур для конкретного способу захисту, як то щодо звернення до суду. Кожен із способів та заходів націлений на досягнення єдиної мети щодо захисту, однак між собою вони не взаємодіють, що й робить недоречним поєднання їх у систему, яка передбачає взаємний вплив.

Досліджуючи тему механізмів в економічних правах та свободах Ю. А. Сульженко визначає, що відмінністю між механізмом захисту та реалізації є «наявність передумови для застосування механізму захисту у вигляді порушення права. Проте, поняття реалізації варто вважати більш широким, ніж захист, адже економічні права та свободи можуть бути втілені, як із застосуванням механізму захисту, так й без нього» [2, с. 73]. Аналізуючи таке визначення, спірною є доцільність порівняння можливості втілити трудове право працівника сільського господарства, залежно від застосування засобів захисту, адже у механізмів захисту та реалізації зовсім інші цілі та методи їх досягнення. Крім того, процес реалізації трудових прав залежить виключно від волі самих суб'єктів трудових відносин, коли ж захист передбачає залучення додаткових суб'єктів у вигляді органів публічної влади, що, також, унеможлиблює охоплення механізму захисту, реалізацією. Уточнення потребує й твердження щодо застосування виключно у випадку порушення права, адже механізм захисту виконує й превентивну функцію, що запобігає виникненню правопорушень, а тому більш доречним є розподіл дії механізму залежно від завдань з метою яких він ініціюється.

В. Я. Бурак тлумачить механізм захисту трудових прав, як «систему, що є активнопідуючою та внутрішньо узгодженою, та здійснює регулювання та захист порушених прав задля усунення таких порушень, відшкодування шкоди, яка була заподіяна такими порушеннями трудових прав та

законних інтересів» [3, с. 110]. Таке тлумачення потребує доповнення щодо цілей захисту, які у тому числі направлені на покарання особи, яка здійснила протиправне діяння та має виховну та запобігальну функцію. Крім того, із даного визначення не зрозумілим залишається аспект суб'єктів, які здійснюють самий захист та усунення. Також, варто й підкреслити роль права, адже механізм захисту повинен діяти згідно з принципами справедливості та відповідності покарання вчиненому правопорушенню, що деталізуються у законодавстві, а тому механізм захисту трудових прав повинен й мати правовий та законний характер.

А. О. Горденюк зауважує, що для механізму захисту трудових прав «необхідною є досконала нормативно-правова база, яка незалежно від рівня буде забезпечувати проведення такого захисту та застосування санкцій за порушення» [4, с. 58]. Для працівників сільського господарства проблема досконалості полягає у локальному характері правового регулювання та недостатній правовій обізнаності осіб, які створюють відповідні нормативно-правові акти, а отже й рівень захисту, що у них встановлений є недостатнім. Таким чином, для механізму захисту трудових прав працівників сільського господарства є характерним загальність та можливість посилення на найбільш загальні норми права для визначення факту порушення трудового права.

І. В. Лагутіна поєднує у «складний правовий комплекс» механізм захисту та забезпечення до якого входять «внутрішні державні засоби (національні нормативно-правові акти та органи держави, що їх виконують) та міжнародні засоби (міжнародні договори, органи, які забезпечують реалізацію тих норм, що визнані державами)» [5, с. 11–12]. Дійсно, на сферу праці в сільському господарстві поширюється значна частина саме міжнародних норм, які регулюють питання умов праці, нормативів та відпочинку. Проте, механізм захисту трудових прав працівників сільського господарства включає процедуру притягнення до відповідальності, що не може бути здійснена за допомогою міжнародних засобів. Тому, в досліджуваному механізмі можливим елементом можуть бути виключно міжнародні норми, що дозволяють дійти висновку чи було здійснено порушення трудових прав працівників сільського господарства.

Можливо резюмувати, що механізм захисту трудових прав працівників сільського господарства — це постійна діяльність вповноважених органів публічної влади щодо профілактики правопорушень та притягнення до юридичної відповідальності за порушення трудового та аграрного законодавства, а також вольова та ініціативна діяльність працівників сільського господарства щодо реалізації власного права на захист трудових прав з метою відновлення таких трудових прав в сільському господарстві, усунення перешкод для їх реалізації та отримання компенсації у випадку завдання шкоди працівнику сільського господарства таким порушенням.

У своєму дослідженні механізму захисту трудових прав та законних інтересів працівників В. М. Андріїв включає до елементів такі як: «форма та способи захисту, порядок реалізації права на захист та самозахист» [6, с. 4]. Здійснюючи аналіз таких елементів виникає питання щодо їх взаємодії та впливу один на одного. Також, необхідним є встановлення причин ініціації механізму захисту трудових прав, суб'єктів, які проводять захист та норм, які регулюють такий процес. У свою чергу, порядок уже є зовнішнім, сукупним виразом даних елементів.

Ю. Ю. Пайда до механізму захисту прав людини включає й «юридичні гарантії, адже вони встановлюють на державному та наддержавному рівні, а їх дотримання є загальнообов'язковим» [7, с. 54]. Варто наголосити, що юридичні гарантії виконують функцію забезпечення і можуть стосуватись не лише права на захист. В межах трудових прав працівників сільського господарства вони спрямовані на надання матеріальної допомоги у випадку настання соціального ризику, а також й забезпечення умов виконання трудових обов'язків. Саме тому, більш доречним є включення юридичних гарантій саме, як основного елементу механізму забезпечення трудових прав, який лише частково взаємодіє із механізмом захисту в частині попередження правопорушення.

Зі свого боку П. М. Мартинов відносить до елементів механізму правового регулювання захисту трудових прав: «суб'єкти правовідносин, юридичні факти; реалізація суб'єктивних прав і юридичних обов'язків передбачених трудовим законодавством» [8, с. 286]. Такий перелік елементів

не дозволяє встановити відмінностей між механізмом захисту та механізмами реалізації та забезпечення. Для механізму захисту досить важким видається встановлення усіх суб'єктів, які можуть бути залучені, оскільки порушення трудових прав може здійснити не лише суб'єкт безпосередніх трудових відносин сфері сільського господарства. Уточнення потребує останній елемент, адже реалізація трудових прав не завжди пов'язана із втіленням трудових обов'язків і не є кінцевою метою або ж обов'язковим елементом захисту, особливо у випадку усунення самих перешкод для втілення трудового права працівника сільського господарства.

В. Я. Бурак зазначає, що елементами механізму правового захисту трудових прав є: «регулятивні трудові норми; регулятивні трудові відносини; юридичні факти щодо порушення; правозастосувальні акти юрисдикційних органів; охоронні правовідносини; наявність права на захист; суб'єкти, на яких покладено обов'язок захищати порушені права» [3, с. 111]. Найперше, правом на захист володіє кожна особа, у тому числі й усі працівники сільського господарства, незалежно від їх дієздатності, а тому включення такого елемента є не доречним, адже він не виділяє особливості саме досліджуваного механізму захисту. Також, в контексті механізму захисту спірним є використання регулятивних трудових норм, адже вони встановлюють спосіб втілення трудового права працівником сільського господарства, а отже є лише допоміжними, тому варто наголосити на використанні саме захисних процесуальних та матеріальних норм. Регулятивні норми ж можуть стосуватись діяльності вповноважених органів публічної влади, а тому належати до адміністративних. Щодо охоронних та регулятивних відносин, то їх наявність не є обов'язковою, особливо у випадку використання примирних процедур задля захисту трудових прав працівника сільського господарства. Спірним є виокремлення, як окремого елемента правозастосувальних актів, адже їх видання включається до компетенції та обов'язків вповноважених органів, а тому фактично відбувається дублювання змісту елементів.

Таким чином, можливо дійти висновку, що складовими елементами механізму захисту трудових прав працівників сільського господарства є:

1. Процесуальні та матеріальні норми трудового права щодо захисту працівників сільського господарства
2. Діяльність вповноважених на захист трудових прав працівників сільського господарства органів публічної влади
3. Засоби захисту трудових прав працівників сільського господарства
4. Юридична відповідальність за порушення трудових прав працівників сільського господарства

Першим елементом механізму захисту трудових прав працівників сільського господарства є матеріальні та процесуальні норми права. Щодо матеріальних, то вони стосуються самих обов'язків й заборон для роботодавців та встановлення відповідальності за їх порушення. Трудове законодавство містить матеріальні норми щодо діяльності спеціальних органів, як то примирні комісії, арбітраж або ж КТС, у локальних актах може бути встановлена додаткова відповідальність. Разом з тим, саме локальні акти містять деталізований порядок захисту трудових прав, як найманих працівників, так й членів фермерських господарств, які й складають процесуальну частину захисту. Вірним є зауваження О. А. Любчик, щодо необхідності передбачення «основних понять, завдань та принципів трудового судочинства, а також й щодо правового статусу сторін трудового спору» [9, с. 124]. В контексті сільського господарства варто й створити єдиний порядок розгляду спорів для усіх видів працівників сільського господарства, а також й визначити повний перелік способів їх захисту. Таке вдосконалення дозволить забезпечити рівність захисту трудових прав.

Таким чином, процесуальні та матеріальні норми, як елементи механізму захисту трудових прав працівників сільського господарства володіють наступною специфікою:

1. Ускладненість реалізації, що пояснюється відсутністю у таких норм спільної структури, а в окремих норм права й санкцій щодо притягнення до юридичної відповідальності. Крім того, проблемним аспектом є й сам порядок звернення до державних органів у випадку

неможливості призупинити трудовий процес у сільському господарстві та наступною складністю виявлення факту правопорушення. У свою чергу, необхідною є регламентація розмірів відшкодування із урахуванням сезонності та самих навиків працівника сільського господарства.

2. Диференційованість, основним критерієм для якої виступає правовий статус працівника сільського господарства. Так, для найманих працівників використовуються методи примирення, контролю з боку органів публічної влади за умовами праці, що у сукупності формують належний рівень захисту їх трудових прав. В той же час, для членів сільськогосподарських підприємств рівень захисту залежить від якості локального регулювання, а норми права передбачають лише судовий захист.

3. Інформаційно-превентивна направленість, адже саме законодавче закріплення процедури захисту трудових прав працівників сільського господарства, а також й висока якість деталізації окремих її стадій та етапів дозволяє працівнику розуміти реальність відновлення його трудових прав чи усунення перешкод для їх реалізації. Крім того, така деталізованість дозволяє роботодавцю краще усвідомлювати юридичні наслідки власних дій, а отже й спонукає до правомірної поведінки.

Наступним елементом механізму захисту трудових прав працівників сільського господарства є діяльність органів публічної влади. До таких органів найперше варто віднести Державну службу України з питань праці [10], оскільки саме вона була створена із метою охорони, контролю та захисту прав працівників у будь-якій трудовій сфері. Також, до вповноважених органів можливо й віднести правоохоронні, як то Національна поліція та суд, адже вони наділені повноваженнями щодо виявлення й зупинення правопорушення та, власне, притягнення до юридичної відповідальності. Особливим органом, що може виконувати функцію захисту трудових прав у сільському господарстві є Національна служба примирення та посередництва [11], оскільки усі примирні процедури або ж право на самозахист шляхом страйку можуть бути реалізовані лише із її залученням до процесу. Разом з тим, непрямий вплив на захист трудових прав працівників сільського господарства здійснюють й професійні спілки та органи місцевого самоврядування через виконання ними своїх повноважень та заохочення дотримання спеціального законодавства.

Тож, діяльність органів публічної влади, як елемент механізму захисту трудових прав працівників сільського господарства володіє наступними особливостями:

1. Різновекторність, адже діяльність щодо захисту можливо розподілити на загальну, яка здійснюється не спеціалізованими органами та спрямована саме на зупинення правопорушень передбачених адміністративним та кримінальним законодавством. Захист трудових прав працівників сільського господарства уже профільними органами може мати непрямий характер, як у випадку зупинення неправомірних дій голови фермерського господарства Державною екологічною інспекцією й тим самим захист права на працю та належний рівень благополуччя працівників. Зі свого боку, профільні органи в трудовій сфері (Держпраці, КТС) не завжди можуть оперативно здійснити захист та припинити правопорушення через необхідність роботи у специфічній сфері сільського господарства.

2. Постійність, що пояснюється виконанням механізму захисту й профілактичної функції та демонстрації невідворотності настання юридичної відповідальності. Крім того, виконання трудових обов'язків працівником у сільському господарстві може мати понаднормовий характер, а тому саме постійність роботи органів публічної влади забезпечить можливість звернення до них працівників за захистом, а також й підвищить ефективність їх діяльності у сфері сільського господарства.

3. Принциповість діяльності органів публічної влади пов'язана із модернізацією загального підходу до правового регулювання їх діяльності. Л. В. Вакарюк зазначила такі критерії оцінювання діяльності органів публічної влади в трудовій сфері, як то їх «якість, системна правотворчість, послідовність щодо питань найманої праці; створення окремої державної політики щодо найманої праці; рівень правової культури та свідомості публічних службовців; рівень захисту

трудових прав у випадку їх порушення» [12, с. 103-106]. Відповідно, саме об'єднання усіх методів та способів реалізації повноважень даними органами спільною метою та принципами надасть можливість комплексно виконувати захист та відповідати вказаним критеріям. Крім того, передбачуваність та спільність розуміння порядку роботи вповноважених органів серед працівників сільського господарства збільшить рівень довіри до них, а отже й кількість звернень щодо захисту та наступної реалізації трудових прав у сільському господарстві.

Ще одним елементом механізму захисту трудових прав працівників сільського господарства є засоби такого захисту. Слід вказати, що розуміння даного поняття на науково-теоретичному рівні є доволі суперечним, що й спричиняє наступні проблеми у практичному застосуванні та здійсненні самого захисту. Так, С. М. Шило під засобами захисту розуміє «матеріальні та процесуальні норми та процедури, що на вимогу вповноваженої особи та з метою відновлення порушених чи оскаржених прав у примусовому порядку, використовуються юрисдикційними органами» [13, с. 272]. Засоби захисту повинні виражати конкретні дії працівників сільського господарства та відповідати наявним повноваженням органів публічної влади, а тому не можуть ототожнюватися із нормами права, які лише вказують на спосіб поведінки. Крім того, захисту трудових прав може бути здійснено не лише юрисдикційними органами, як у випадку із примирними процедурами. Важливо, щоб засіб захисту був обраний працівником сільського господарства, оскільки лише він розуміє якого конкретного результату захисту необхідно досягнути та який із засобів дозволить відновити його трудові права в найбільш доречний для працівника спосіб.

Таким чином, особливостями засобів захисту трудових прав працівників сільського господарства є наступні:

1. Обов'язкова участь держави, що пояснюється необхідністю закріплення юридичних наслідків захисту трудових прав для працівника сільського господарства, що може бути здійснено через рішення державного виконавчого органу, рішення суду чи КТС або через підписання та затвердження примирної угоди. Також, участь держави обґрунтовується можливою потребою у застосуванні примусу та притягнення до юридичної відповідальності.
2. Ініціативність працівника, адже досягнення мети застосування механізму захисту трудових прав можливо за умови саме можливості реалізувати такі права працівником сільського господарства, а не лише притягнення до юридичної відповідальності роботодавця. Відповідно, наявність волевиявлення працівників сільського господарства щодо вибору засобу захисту, як то звернення до суду чи рішення про проведення страйку є ключовим. Саме у такому випадку, захист дозволить працівникам сільського господарства реалізовувати свої трудові права за професією та власним вибором, а не за фактичною наявністю певного робочого місця.
3. Суб'єктна залежність, яка полягає у виборі засобу захисту трудових прав на основі приналежності працівника до найманих осіб у підприємстві чи членстві у ньому. Так, саме наймані працівники володіють правом застосовувати усі засоби захисту передбаченні трудовим законодавством, коли ж члени фермерських господарств або сільськогосподарських кооперативів, у більшості, використовують господарські засоби захисту, найбільш ефективним із яких є звернення до суду. Саме такий розподіл і викликає потребу в удосконаленні механізму захисту трудових прав працівників сільського господарства.

Останнім елементом у механізмі захисту трудових прав працівників сільського господарства є юридична відповідальність до якої можуть бути притягнуті особи, що порушили права таких працівників. Юридична відповідальність, насамперед, стосується роботодавця, як особи відповідальної за забезпечення умов та охорони праці, проте, може й бути застосована до публічних службовців або інших осіб, які перешкоджають реалізації. Аналізуючи національне законодавство, можливо виділити, адміністративну, кримінальну та цивільну відповідальність, які застосовуються залежно від виду правопорушення та юридичних наслідків від його здійснення, які можуть охоплювати або ж виключно трудову сферу законодавства, або й стосуватись порушень у інших сферах права, як то в екологічному, господарському чи кримінальному. Дещо інший підхід

використовує Н. І. Дуравкіна, зазначаючи, що «найбільш ефективним видом відповідальності у трудовому праві є матеріальна, оскільки впливає на економічний аспект діяльності роботодавця. Також, відповідальність повинна стосуватись розповсюдження роботодавцем інформації приватного, особистого характеру» [14, с. 13]. В контексті сільського господарства матеріальне відшкодування повинно стосуватись можливості забезпечити власні життєві потреби та потреби членів своєї сім'ї працівником на рівні, не нижчому, ніж очікуваний до порушеного трудового права. Щодо права на таємницю приватного життя, то у межах праці членів фермерського господарства, які є членами однієї сім'ї передбачення такої відповідальності є недоречною, однак для найманих працівників або ж членів сільськогосподарського кооперативу необхідним є передбачення більш детального механізму притягнення до юридичної відповідальності за вимагання інформації, яка не впливає на оцінку професійних навиків працівника та за її подальше розголошення.

Можливо резюмувати, що юридична відповідальність за порушення прав працівників володіє такими особливостями, як елемент механізму захисту трудових прав сільського господарства:

1. Варіативність, адже юридична відповідальність повинна виконувати одночасно, як функцію покарання, так й відшкодування та попередження наступної неправомірної діяльності. Відповідно, саме завдяки варіативності юридичної відповідальності вдається досягнути ефективності захисту трудових прав працівників сільського господарства навіть у випадках відсутності безпосереднього звернення з боку таких працівників або недосконалостей окремого законодавства.

2. Матеріальний характер юридичної відповідальності, що стає зрозуміло із аналізу різних її видів. Так, притягнення до юридичної відповідальності за порушення трудових прав потребує відповідного рішення суду та встановлення точної суми коштів для відшкодування. Важливо наголосити, що навіть захист права на рівність або ж на відпочинок, які безпосередньо не пов'язані із оплатою праці повинен окрім усунення перешкод передбачати й компенсацію, що пов'язана із покриттям витрат на відновлення морального та фізичного здоров'я працівника сільського господарства.

3. Державна забезпеченість, тобто наявність законодавчо визначених процедур виконання судового рішення, стягнення коштів та притягнення до юридичної відповідальності. Саме державний примус є гарантією захисту трудових прав працівників сільського господарства, адже унеможливорює неправомірну поведінку з боку роботодавця, а також й зменшує ймовірність наступних порушень. Для сільського господарства важливо, щоб застосування державного примусу щодо роботодавця з метою захисту трудових прав одного працівника сільського господарства не зменшувало або порушувало трудові права інших членів трудового колективу.

Отже, на основі проведеного дослідження, можливо дійти висновку, що захист трудових прав працівників сільського господарства регулюється рядом нормативно-правових актів екологічного, аграрного, господарського, адміністративного та трудового законодавства. Така ситуація негативно впливає на розуміння змісту захисту, адже зменшується поінформованість працівника сільського господарства щодо наявних у нього можливостей захисту та, власне, можливість їх реалізувати самостійно. Особливості захисту трудових прав працівників сільського господарства пов'язані, як із ефективністю попередньої охорони та загалом діяльності органів публічної влади, так й факторами, що не залежать від волі суб'єктів трудових відносин. Відповідно, захист трудових прав повинен бути й націлений на зменшення шкоди від настання різного роду соціальних ризиків. Аналізуючи національне законодавство та враховуючи встановлену специфіку захисту трудових прав працівників сільського господарства стає зрозумілою потреба у спрощенні його механізму, що стосується зменшення диференційованості, скорочення колізій у нормах права та їх повне та головне одночасне оновлення. Саме ефективність механізму захисту визначає реальну можливість відновити реалізацію трудових прав працівниками сільського господарства, а тому слід гарантувати оперативність застосування засобів захисту, а також й мінімізацію негативного впливу на сам

сільськогосподарський процес.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бернада Є. В. Способи захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів, які спрямовані на відновлення становища, що існувало до порушення права. Часопис Київського університету права, 2017. № 4. С. 148-153
2. Сульженко Ю. А. Механізм захисту економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України, 2011. № 4 (7). С. 71-76
3. Бурак В. Я. Механізм правового захисту трудових прав працівників. Розвиток законодавства про працю і соціальне забезпечення: здобутки і проблеми: Тези доповідей та наукових повідомлень учасників IV Міжнародної науково-практичної конференції. Х.: Право, 2012. С. 104-111.
4. Горденюк А.О. Проблема правового забезпечення захисту трудових прав працівників. Форум права. 2016. № 1. С. 55–59
5. Лагутіна І.В. Юридичний механізм забезпечення особистих немайнових трудових прав працівників: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2015. 39 с.
6. Андрійв В. М. Система трудових прав працівників та механізм їх забезпечення: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення»/ Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2012. 42 с.
7. Пайда Ю. Ю. Визначення юридичних гарантій як елемент захисту прав людини. Науковий вісник публічного та приватного права, 2018. № 2. С. 50-54
8. Мартинов П. М. Механізм правового регулювання захисту трудових прав працівників. Форум права, 2010. № 2. С. 283-288
9. Любчик О. А. Процесуальні аспекти судового захисту трудових прав. Європейські перспективи, 2012. № 3(3). С. 120-125
10. Про затвердження Положення про Державну службу України з питань праці: Постанова Кабінету Міністрів України від 11.02.2015 № 96. Офіційний вісник України. 2015. № 21. С. 201.
11. Про утворення Національної служби посередництва і примирення: Указ Президента України від 17.11.1998 № 1258/98. Офіційний вісник України. 1998. № 46. С. 13.
12. Вакарюк Л. В. Чинники, що забезпечують правовий режим у трудовому праві України. Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського, 2018. № 29(68). С. 48-52
13. Шило С. М. Механізм захисту прав і свобод людини і громадянина як гарантія забезпечення законності та дисципліни в діяльності органів внутрішніх справ. Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2013. № 22. С. 269–273.
14. Дуравкіна Н. І. Правове регулювання юридичної відповідальності суб'єктів трудового права в умовах ринкової економіки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.05 - трудове право; право соціального забезпечення/СНУ ім. В. Даля. Л., 2011. 19 с.